

NTHUTS'I 1

'MEHNI RA INSTITUTO HOKI RA HWAHNI NXUNI PA RA 'MET'O NT'ANI HINGI NKATS'I T'UNGUMFÄDI YA HNINI INDIGENA

HEKE N'A GATHO YA NJÄTS'I

Xeni 1. Nuna ra 'mehni ge pa gatho ya jä'i, ne honi da nu da thoki xahño ya nt'ani, hingi nk'atsi t'ungumfädi ya hnini Indígena ngu mangi ra Ley uni ra ñu pa da gwat'i ya jä'i ja ra hnini Nxuni.

Xeni 2. Pa ra nthoni ra 'mehni da mfadi:

- I. Ra gatsi hemi ra nt'ani: Ge'a ha kuat'i ya nkohi wa ya hñaki xa mboni ja ra nt'ani;
- II. Ts'oni: Ge'u ya nt'eni ts'oni ya hnini ko ya mpodi hoki ya ts'ut'ubi pa da hyoni ya deretxo;
- III. Gatho ra hmunts'i ra hnini: Ge ra nda ts'ut'ubi ya hnini indígena;
- IV. Gatho ra hmunts'i: Gatho ra hmunts'i ra Instituto hoki ra hwahni Nxuni;
- V. 'mehni: 'mehni hwahni pa da uni ra mfatsi ya hnini indígena ra Instituto hoki ra hwahni Nxuni;
- VI. Ra mehnini: Ra jai ra mengu n'a ra hnini mu ya bi hoki ya 'mefi ja hnini;
- VII. Ra hnini indígena: Ge n'a ra hmunts'i ha ya jä'i ya mengu n'a ja ra hnini indígena, hoki n'a ra hmunts'i, ko ya mfeni ne ya ts'ut'ubi ma 'met'o.
- VIII. Ya utate: Ya utate hwani ra Instituto hoki ra hwahni Nxuni;

JA YA DÄTÄ NGUU

Brucelas no. 118, Fracc. Villa Universidad, C. P. 58060, Tel. (443)322 14 00, Nxuni, M'onda

www.iem.org.mx

- IX. Ndä nt'ot'i Nxuni: Ra ndä nt'ot'i ra hnini Nxuni;
- X. Ndä nt'ot'i M'onda: Ra ndä nt'ot'i ra hnini M'onda;
- XI. Deretxo da thoki ya mfeni ne ra ndäse: Deretxo ya hnini indígena pa da ma hanja ne da 'mui ne da mets'i ra nte xa ja ra 'mui;
- XII. Dähnini: Ra Dähnini Nxuni;
- XIII. Instituto wa ra ndäse ts'ut'ubi: Instituto ra hwahni Nxuni;
- XIV. Ley uni ra ñu: Ley uni ra ñu pa da guat'i ya jä'i ja ra hnini Nxuni;
- XV. Hmunts'i jä'i ra ndä ts'ut'ubi:
- XVI. Ra ñu da deni ra 'mefi: Ge ra hem'i xa nt'ot'i ha ba e gatho ra 'mefi pa da nthoki ra nt'ani, ha da heki ko ya hnini indígena da nthokwi ya nt'ani;
- XVII. Ra ndä utate: Ra ndä utate hwahni xa mehni pa da hoki nuna ra 'mefi ja ra utate hwahni pa ra mfätsi ya hnini indígena;
- XVIII. Ya hnini indígena: Ge'u ba ehe ja ya hnini mi 'mu ja ra hai ha 'mupya ra ndä hnini angi ndu ra nzoho ya mböhö ne pëtsitho ya mfeni;
- XIX. 'Mehni: 'mehni ra Instituto hoki ra hwahni Nxuni pa ra 'met'o nt'ani ya hnini indígena;
- XX. To tsits'i ra 'mefi: Ge'a tsits'i ra 'mefi ko ra ndä ts'ut'ubi pa da möxi ya hnini indígena;
- XXI. Ra 'mefi: Ra hmunts'i gatho ya utate hwahni pa ra mfätsi ya hnini indígena, da gwat'i gatho pa da gohi te da 'mefi; ne,
- XXII. Ya 'ñu xinhño mbo: Gatho ya mfeni ma 'met'o ne ya ts'ut'ubi pa da 'ma'mi ya tuhni ya hnini indígena mfädi ne hoki pa da 'ma'mi hindá nja ya hñäki ne da za da hwahnise ya ts'ut'ubi ja ya hnini.

JA YA DÄTÄ NGUU

Brucelas no. 118, Fracc. Villa Universidad, C. P. 58060, Tel. (443)322 14 00, Nxuni, M'onda

Xeni 3. Ra nt'ani ne ra ho 'met'o hingi nkats'i t'ungumfädi ge n'a ra deretxo ba ehe ha ya hnini indígena tsa da ma hanja ne da 'mui ne da mets'i ra nte.

Gatho nu'u hingi ñäki nuna ra 'mehni, da hete da hoki nu'u ma ya deretxo yá jä'i ya hnini indígena, nu gatho ya mfeni, mu ra 'muise, hingi ja ra nxeni ne ja ra nte.

Xeni 4. Ra thoki ra 'mehni ge ra 'mefi gatho ya utate, ra 'mehni, a tsix'i ra 'mefi ko ra ndä ts'ut'ubi pa ra mfätsi ya hnini indígena wa kwalkyera da 'mepi ya utate, to da mets'i da hyandi ne ra nthoki.

Xeni 5. Mahyoni da mets'i ra sekí ya hnini indígena ko ra 'reni ya ñu xahño, ri nge ya ts'ut'ubi to pets'i da hyandi ya mfeni hanja handi ra ximhoi. Numu da 'reni ra ñu xahño pa da nthoki ra nt'ani ne da mets'i ra sekí ngu mangi ra 'mehni.

Xeni 6. Di ge ba ehe ja ra Ley uni ra ñu ge ra 'mefi ra Instituto hoki ra hwahni Nxuni, ra ts'ut'ubise ngu mangi ra nxeni 4, ra nxeni VII, gendi ra ley, da umbi 'teke ra nt'ani ne da mets'i ra 'met'o sekí ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi.

Ge ya hnini mahyegi ko ya ts'ut'ubi to'u da hoki gatho ya 'mefi, ja ra nt'ani ne ra sekí ha hingi nkats'i ne ja ra t'ungumfädi ngu ya mfeni ne ya 'mui pets'i. Mu da hwani njapu ra hni indígena, nuna ra 'ñu ra 'mefi da nthoki ja ra hñä.

JA YA DÄTÄ NGUU

Brucelas no. 118, Fracc. Villa Universidad, C. P. 58060, Tel. (443)322 14 00, Nxuni, M'onda

www.iem.org.mx

Xeni 7. Ra ndä ts'ut'ubi pets'i da hyandi ne da su ra deretxo ja ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi numu n'a ya ts'ut'ubi honi da pati wa da deni ma n'a ra ñu tsa da tsombi nu'u honi ya hnini indígena.

Xeni 8. Ra nt'ot'e 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi tsa da xi ya ts'ut'ubi ya hnini indígena da 'yadi ko ya nt'ot'i he'mi wa ko ra hñä da mats'i da ñut'i pa da mets'i ra deretxo ya hnini indígena.

Xeni 9. Ra nt'adi ne gatho ra nt'ot'e pa ra nt'ani 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi pets'i da deni ya ñu hinda hyeki ra justicia ja ra nhwani M'onda ja ya hnini indígena.

Xeni 10. Ya hnini indígena muja ya dätä hnini ne pets'i n'a ra mfeni pa da hoki ya hmunts'i, nehe da nthandi ngu ya jä'i pets'i ra deretxo pa ra nt'ani 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi, ko rá 'reni ya ñu näki nuna ra 'mehni.

HEKE YOHO

YA NT'ADI PA DA NTHOKI RA NT'ANI NE RA 'MET'O SEKI HINGI NKATS'I T'UNGUMFÄDI YA HNINI INDIGENA

Xeni 11. Ja ra nthoki ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi da nthokwi ya hnini indígena pets'i da hyandi da mets'i ra nte ya hnini, hinto da kats'i, ko ra t'eke, da t'ungumfadi, ko ra mahyegi ne ra nt'adise, ha gatho ya pa da su ya deretxo ya hnini indígena kwat'i ja ra dätä he'mi M'onda, ra däta he'mi Nxuni ne ya dätä hñäki ja ra ximhoi.

Xeni 12. Ra nthoki ra nt'ani da hmunts'u ya ndumi 'mefi, ya pa da nja ra t'ungumfadi, ya pa da nja ra nt'ani ne ra hñäki ra gats'i ra 'mefi, nu'u pets'i da nt'ot'i ne da kwati ra hmunts'i to tsits'i ra 'mefi pa ra mfötsi ya hnini indígena.

JA YA DÄTÄ NGUU

Kada n'a ra nthoki ra nt'ani ya utate pets'i da umbi ra thogi u xa ngohi, nudiya ya nkohi ge da nt'uti ja gatho ra hmunts'i pa da hnu xahño.

HEKE HÑU

RA ÑU DA DENI RA NT'ANI

Xeni 13. Ra nthoki ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi ya hnini indígena xa hyase. Da nduj ko ra nt'adi ne da hmunts'u ya ndumi 'mefi', ya pa da nja ra t'ungumfadi, ya pa da nja ra nt'ani ne ra hñäki ra gats'i ra 'mefi', nu'u pets'i da nt'ot'i ne da kwati ra hmunts'i to tsits'i ra 'mefi pa ra mfötsi ya hnini indígena.

Xeni 14. Ra nthoki ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi ya hnini indígena, tsa da hya:

- I. N'a ra mengu n'a ja ra hnini mahyegi ko ya ts'ut'ubi pets'i kwalkyera n'a ra hnini indígena ma ge ra indígena;
- II. Ra ndä ja ra dähnini, da 'mepi ra yoho ndä ts'ut'ubi;
- III. Ra ndä ts'ut'ubi hoki ya ley ja ra dähnini, ya mfötsi, ne gatho nu'u pets'i ya mfenise pa da hoki ya 'mefi', da hnu ya böjä ne gatho nu ma ra;
- IV. Ra ndä su ne hoki da 'mu ya ley, ya mfötsi ne gatho nu'u pets'i ya mfenise pa da hoki ya 'mefi';
- V. Ya dängu ts'ut'ubi pets'i ya hnini ne gatho ya mfötsi; ne,
- VI. Ya nguus'ut'ubi xa hoki ya hñu ndä ts'ut'ubi.

JA YA DÄTÄ NGUU
JA YA DÄTÄ NGUU

Nu'mu n'a ra mengu ja ra hnini da yadi n'a ra nt'ani, nuna pets'i da xi ra dätä ts'ut'ubi ja ra hnini pa nuna da nu te da mefi, ge ra deretxo a ra nt'ani ge n'a ra deretxo gatho ya hmunts'i ya hnini indígena.

Ja ya xeni II, III, IV, V ne VI, ra nthoki ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi hense pets'i da hoki nu'u tsa da hoki ya ts'ut'ubi adi.

Xeni 15. Ra nt'adi da hoki yá ts'ut'ubi ya hnini indígena ante ya ts'ut'ubise, tsa da nt'ot'i wa da hoki ko ra hñätho ne mu ne da hoki ja ra hñätho, da meya nuya:

- I. Ra thuhu ya ts'ut'ubi wa ma ra ya nguu ts'ut'ubi;
- II. Ya he'mi ha t'uni ya nsu ngu ya ts'ut'ubi wa ma ra ya nguu ts'ut'ubi;
- III. Ra he'mi ha xa ngohi xa yot'i gatho ra hmunts'i ra hnini indígena, pa yadi ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi; ne,
- IV. Ra hñäki da mets'i ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi.

Xeni 16. Ra pa ra ts'ut'ubise da bädi mu n'a ra nt'adi pa da hoki ra nt'ani ne pa da mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi ya hnini indígena, da mets'i 're't'a ma kut'a mpa pa da dati ra nt'adi, ge da nt'uti ja gatho ra hmunts'i pa da hnu xahño.

Xeni 17. Da 'räti ne da xifi nu'u xa hoki ra nt'adi di ge u xa ngohi ne xa ñäki gatho ra hmunts'i pa nu xahño pa da nthoki ra ndumi ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi.

THEKE N'A

YA NDUMI 'MEFI

Xeni 18. Ra pa da tho ra nt'adi pa ra nthoki ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi, ra ts'ut'ubise da xi ra hnini indígena to'u pets'i da

JA YA DÄTÄ NGUU

mehni wa da ñexi ya jä'i beni pädi pa da 'mai po ra hnini ante ra ts'ut'ubise ja ra hnu ne ra nthoki ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi. Nuya ya jä'i pets'i da uti ja ra ts'ut'ubise, ko ra he'mi nt'ot'i ha xa nhwahni 'mehni pa da 'mai po ra hnini indígena ha ya mengu.

Xeni 19. Pa ra nthoki ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi ya jä'i da 'mai po ra hnini indígena ne ra 'mehni ra Instituto, da hmunts'i gatho ya pa mahyoni pa da hoki ra ñu ra 'mefi da dени ra nt'ani ko rá 'reni ya ñu ha hingi nkats'i ne ase pa da mets'i ra 'mefi ngu nuna ra 'mehni, ne pets'i da su gatho ya ts'ut'ubi.

Nu'mu ra nt'ani ne ra seki da mets'i ra ñut'i n'a ra nguu ts'ut'ubi ra ndä ne da hyoni da ñexi n'a ra 'mefi tsa da pati ya deretxo ya hnini indígena, nuya ya ts'ut'ubi pets'i da nexi n'a ra jä'i da 'mai pa da gvat'i ja ya 'met'o hmunts'i.

Nu'mu mahyoni da nja ra nt'ani pa da uni ra seki mäs di ge n'a ra hnini indígena, pets'i da nthoki n'a ra ñu da dени ra mefi pa ra nt'ani kada n'a di gehya mu da yadi njapu ya jä'i xa ñets'i, ko ra t'eke gatho ya mfeni.

Xeni 20. Ra ñu da dени ra 'mefi pa ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi da mets'i nuya ya ndu'mi:

- I. Da nthandi ne da mfädi nda ge'a ra hnini indígena;
- II. Da nthandi ne da mfädi nda ya ts'ut'ubi 'yo nehe ne ra hñäki 'yogo 'yowa ja ra nt'adi.
- III. Da nthandi ne da mfädi nda ra nthoni ra nt'ani ne seki, ha da hñäki xi hñö ya 'mehni ra 'mefi.

JA YA DÄTÄ NGUU

Brucelas no. 118, Fracc. Villa Universidad, C. P. 58060, Tel. (443)322 14 00, Nxuni, M'onda

www.iem.org.mx

- IV. Ra nt'ot'e hanja da nthoki ra nt'ani ne da mets'i ra seki da uni ra hnini indígena, di hanja da t'ungu ya mfädi ne ya nt'ani ne ya hñätho da nja.
- V. Ya pa da nthoki ya 'mefi da mets'i:
  - a) Ra pa, habu ne ra ora da nthoki ra t'ungumfädi;
  - b) Ra pa, habu ne ra ora da nthoki ra nt'ani;
- VI. Ya 'mefi pets'i da hoki ya jä'i 'yo ja ra nt'ani ne honi da mets'i ra seki;
- VII. Ya hñäki wa ya gats'i ya mäfi he'mi wa ya ñu da deni pa da 'yoní ya t'ungumfädi, ya nt'ani ne pa da mets'i ra seki; ne,
- VIII. Nu'u ma ra mfeni mahyoni.

Nu ya hñäki kwa't'i ja ya nxeni III, IV, V, VII ne VIII pets'i da umbi ra gäts'i ra hnini indígena, ko ra ote da deni ya ñu ha hingi nkats'i ne ase ya nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi. Ra ts'ut'ubise da umbi ra nt'eke ra 'mefi ne da hyandi hinda ntsombi ya deretxo yá jä'i ya hnini indígena.

Xeni 21. N'a ves ya xa 'mu ra ñu da deni ra 'mefi pa ra nt'ani, ra 'mehni jwahni pa da uni ra mfatsi ya hnini indígena ra Instituto hoki ra jwahni Nxuni da za da hoki ra nt'ani ha da thoki gatho ra hmunts'i.

THEKE YOHO RA NT'UNGUMFÄDI

Xeni 22. ko ra ote ya xeni 19 ne 20 ra t'ungumfädi da nthoki ngu ma ra ñu da deni ra 'mefi pa ra nt'ani. Ra ts'ut'ubise da nthoki ra 'mui ja ra luga ne ra ora xa hmeya.

Xeni 23. Da nthandi xa hñó ya hnini indígena da mets'i ya mfädi mahyoni pa da ment'i n'a ra gats'i ne ja ya 'mui u tsa da tsombi ya 'mui, mfeni, nzaki, ra hai wa ra nt'eke a ya deretxo umbi ra nt'eni ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi.

JA YA DÄTÄ NGUU

Xeni 24. Ra ts'ut'ubise pets'i da yapi ya nguu ts'ut'ubi ra ndä 'yo ja ra 'mefi ra nt'ani ne ra mets'i ra seki, gatho ra mfädi wa ya he'mi mahyoni pa da nthoki ra t'ungumfädi.

Xeni 25. Ya jä'i da 'mai por ya hnini indígena da hwahni ra jä'i wa ya jä'i beni tsa da hení gatho ya mfädi mahyoni ne xi ra ts'ut'ubise ja ya hmunts'i pa da nu ya 'mefi pa da bädi.

Xeni 26. Ra ts'ut'ubise da uni ra mfäts'i pa da nthoki ra 'mefi, da uni u da nthoni pa ra 'mefi, hanja da nthoki ne ya jä'i mahyoni pa da nthoki ra t'ungumfädi, ya 'mefi mahyoni ya xa nt'ot'e pa nu ya jä'i xa hwahni ngu ñäki ra xeni xa thogi da nthoni ne da gwat'i da uni ra mfädi ya hnini indígena.

Xeni 27. Ra gats'i ra t'ungumfädi, da njuki n'a ra he'mi (acta) hampu da ma:

- I. Ra pa, habu da nthoki ne ra ora da ndui ne da gaxi ra 'mefi;
- II. Ra thuhu ya jä'i ya mengu ja ra hnini indígena xa hoki ra ñu da deni ra 'mefi pa ra nt'ani ja ra t'ungumfädi, ra thuhu ra jä'i wa ya jä'i xa uni ra mfädi ne ya ts'ut'ubi xa ñexi ra ts'ut'ubise pa da gwat'i ja ya 'mefi; ne,
- III. Ra nthoki ra t'ungumfädi.

Ja ra he'mi (acta) da 'yot'i ya thuhu ya jä'i 'mai por ya hnini indígena, por yá ts'ut'ubi ra Instituto ne po ra jä'i wa ya jä'i xa hení ra mfädi, ne da gäts'i ya he'mi xa nt'uni pa gehna.

THEKE HÑU
DI GE RA N'TANI

JA YA DÄTÄ NGUU

Brucelas no. 118, Fracc. Villa Universidad, C. P. 58060, Tel. (443)322 14 00, Nxuni, M'onda

www.iem.org.mx

Xení 28. ko ra ote ya xení 19 ne 20 ra n'tani da nthoki da nthoki ngu ma ra ñu da déni ra 'mefi pa ra nt'ani. Pa ra nt'ani. Ra ts'ut'ubise da nthoki ra 'mui ja ra luga ne ra ora xa hmeya.

Xení 29. Ra Instituto da uni ra mfäts'i pa da nthoki ra 'mefi, da uni u da nthoni pa ra 'mefi, hanja da nthoki ne ya j*ä*'i mahyoní pa da nthoki ra nt'ani.

Xení 30. Ra Instituto da umbi ra nt'eke ra 'mefi ne da hyandi da nthoki ngu ma ra ñu da déni ra 'mefi pa ra nt'ani ne pa hinda ntsombi ya deretxo yá j*ä*'i ya hnini indígena, ya 'mefi ra Instituto da déni ya hmunts'i ra nt'ani, ha hinda za da uni ra mfeni, mu hinda 'yapi ra ts'ut'ubi tsixi ra 'mefi.

Xení 31. Ra gats'i ra nt'ani, da njuki n'a ra he'mi (acta) hampu da ma:

- I. Ra pa, habu da nthoki ne ra ora da ndui ne da gaxi ra 'mefi;
- II. Ra thuhu ya j*ä*'i ya mengu ja ra hnini indígena xa hoki ra ñu da déni ra 'mefi pa ra nt'ani ja ra nt'ani, ra thuhu ne ya ts'ut'ubi xa ñexi ra ts'ut'ubise pa da gwat'i ja ya 'mefi;
- III. Ra nthoki ra nt'ani; ne,
- IV. Ra gats'i hñä ra hnini indígena di ge ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi.

Ja ra he'mi (acta) da 'yot'i ya thuhu ya j*ä*'i 'mai por ya hnini indígena ne por yá 'mefi ra ts'ut'ubise.

THEKE GOHO

DI GE YA HNEKI RA NT'ANI A YA HNINI INDIGENA

Xení 32. Ya hneki ra nt'ani ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi da hení ra mfädi ja ra hnini indígena ne da nt'uni da ba ya nguu ts'ut'ubi ra ndä 'yo ja ra 'mefi.

JA YA DÄTÄ NGUU

Xeni 33. Ra gats'i ra nt'ani, ra 'mehni hwahni pa da uni ra mfatsi ya hnini indígena ra Instituto hoki ra jwahni Nxuni da hoki ra 'mefi pa da umbi ra hoga gats'i ra nt'ani ne ne ra mets'i ra 'met'o seki ha hingi nkats'i ne t'ungumfädi, da nu ne da 'yani gatho ra hmunts'i ra ts'ut'bise.

UTHOGI

N'A. nuna ra 'mehni da ñut'i ra nthoki ma n'a ra pa di ge'a xti thoki ra gatho hmunts'i.

YOHO. Ra Instituto hoki ra hwahni Nxuni, xti ñut'i nuna ra 'mehni pets'i da hoki ra pagina web ne da hye n'a ra xeni pa ya hnini indígena da hyegi da hení ya mfädi di ge ya nt'ani da za da nthoki.

HÑU. Nt'uni da mfä ja ra he'mi t'ungumfädi ra ndä ra dätä hnini Nxuni ne ja ra página internet ra Instituto hoki ra hwahni Nxuni.

JA YA DÄTÄ NGUU

Brucelas no. 118, Fracc. Villa Universidad, C. P. 58060, Tel. (443)322 14 00, Nxuni, M'onda

www.iem.org.mx